

KULTURARVSSTYRELSEN, KULTURMINISTERIET
I SAMARBEJDE MED MORSØ KOMMUNE

Morsø

Kulturmiljøatlas

FORORD

Med Morsø Kulturmiljøatlas er kulturarven på Limfjordens største ø blevet gennemgået. Det har ført til udpegninger af værdifulde kulturmiljøer, som er kortlagt og beskrevet i atlasset. Ved udarbejdelsen af atlasset er der tillige foretaget en registrering og vurdering af øens ældre bygninger.

Morsø Kulturmiljøatlas er et samarbejdsprojekt mellem Morsø Kommune og Kulturarvsstyrelsen. Et samarbejdsprojekt, der kan sikre, at der er sammenhæng mellem det statslige og det lokale bevaringsarbejde. Atlasset er blevet til gennem en givtig proces, som har involveret Morslands Historiske Museum, Viborg Amt og den særdeles engagerede følgegruppe, som består af politikere og ansatte fra Morsø Kommune, repræsentanter fra amtet, bevaringsforeninger og interesseorganisationer mv. Følgegruppen skal sikre projektet lokal forankring.

Et kulturmiljøatlas er en kortlægning af kulturarven i dens nuværende tilstand. De kortlagte kulturmiljøer er ikke nødvendigvis kendte eller beskyttede, sådan som eksempelvis de fredede bygninger og fortidsminder er. Der er altså både tale om indsamling af ny viden og eksisterende viden i nye sammenhænge.

Atlasset kan bruges af bosiddende, af besøgende på Mors og andre interesserede til at kigge med og læse om øens mange herligheder, som er værd at besøge og værne om. Og frem for alt skaber kortlægningen et særdeles godt grundlag for kommunen og borgerne for en debat om, hvad det hele er værd, hvordan det gamle bevares, og hvor der er plads til nyt. Atlasset er med andre ord et grundlag for at udbygge bevaringspolitikken på Mors.

Atlasset vil være til nytte ved forvaltning af en række love på kulturarvs- og planlægningsområdet. Museumsloven kan bruges til at sikre kulturarven. I loven er der bestemmelser om, at kommunerne skal inddrage museerne, når de udarbejder kommune- og lokalplaner. Derfor var bl.a. Morslands Historiske Museum med i atlasarbejdet. Museet har bidraget med viden om øens kulturarv og bevaringsværdier.

Morsø Kommune har allerede i mange år fastlagt rammer for bevaring af bebyggelser og bymiljøer i kommuneplanen, og har også udpeget bevaringsværdige bygninger i lokalplaner. Via planloven skal kommunen være med til at sikre de kulturmiljøer, der i de seneste år er udpeget af amtet. Desuden kan kommunen også selv udpege og planlægge for kulturmiljøer i både by og på land.

Morsø Kulturmiljøatlas kan ikke bruges som en egentlig beskyttelse af værdierne. Med atlasset har Morsø Kommune dog et godt redskab til at sikre kulturarven på øen. Det kan ske i kommuneplantillæg, i lokalplaner og i behandlingen af sager om anvendelse og bevaring af landområder og bygninger. Kommunen har også mulighed for at formidle den indsamlede viden om kulturmiljøer og bygninger til ejere og brugere, og herunder fortælle, hvordan en ejer eller en bruger selv kan være med til at sikre bevaringsværdierne fremover.

Brian Mikkelsen Egon Pleidrup Poulsen
Kulturminister *Borgmester*

Følgegruppen, konsulenter og medarbejdere fra Kulturarvsstyrelsen fotograferet ved mødet 15. september 2004. Enkelte medlemmer var fraværende.

Uffe Korsgaard, *formand for Morsø Kommunalbestyrelses udvalg for teknik og miljø, Bevaringsrådet (formand for Følgegruppen)*
Søren H. Larsen, *teknisk forvaltning, Morsø Kommune, Bevaringsrådet*
Børge Asferg, *teknisk forvaltning, Morsø Kommune, Bevaringsrådet*
Ove Møller Jensen, *medlem af Morsø Kommunalbestyrelse, Bevaringsrådet*
Viggo Vangsgaard, *medlem af Morsø Kommunalbestyrelse, Bevaringsrådet*
Bjarne Knudsen, *Bevaringsrådet*
Gunnar H. Olesen, *Bevaringsrådet*
Christian Hansen, *Bevaringsrådet*
Kjeld Ross Sørensen, *Bevaringsrådet*
Per Noe, *Morslands historiske Museum*
Lejf Berntsen, *medlem af Morsø Kommunalbestyrelse*
Keld Kortegaard, *medlem af Morsø Kommunalbestyrelse*
Kaj Rasmussen, *medlem af Morsø Kommunalbestyrelse*
Bente Lyndrup, *medlem af Morsø Kommunalbestyrelse*
Susanne Overgaard, *Morsø Lokalhistoriske arkiv*
Knud Mikkelsen, *Landdistriktsrådet*
Edvard Mark, *Landdistriktsrådet*
Lars Henrik Callesen, *Dansk Landbrug*
Bente Andersen, *Dansk Landbrug*
Bente Kristensen, *Morsø Turistbureau*
Carl Nørgaard, *Danmarks Naturfredningsforening*
Henning Christensen, *Morsø Handelsstandsforening*
Ole Olesen, *Viborg Amt*
Erik Einar Holm, *kulturmiljørådet*
Britta Henriksen, *repræsentant for skolerne*
Marianne D. Galsgaard, *teknisk forvaltning, Morsø Kommune (sekretær)*
Gert Bech-Nielsen, *Arkitektfirmaet Gert Bech-Nielsen*
Eske Møller, *Kulturarvsstyrelsen*
Lis Jensen, *Kulturarvsstyrelsen*

INDLEDNING

Fra Tinghøj, der ligger nord for Erslev, er der frit udsyn over Nordmors. Dette landskab blev formet, da isen for 100.000 år siden rykkede frem og tilbage over Mors.

De fleste mennesker forbinder et atlas med et bogværk, som udelukkende rummer kort. Sådan er Morsø Kulturmiljøatlas ikke. Det er meget mere. Beskrivelsen af øens kultur- og landskabsværdier kommer til udtryk i kort, fotos, tegninger og gode historier. Udtrykket “atlas” skal derfor snarere forstås som en ambition om at give overblik og indsigt.

I dette trykte atlas sammenfattes hovedparten af det materiale, som udgør Morsø Kulturmiljøatlas, men der er adgang til meget mere. På internetadressen www.kma-mors.dk findes grundige beskrivelser af alt det, det trykte atlas har i koncentreret form. Beskrivelserne ledsages af hundredvis af fotos, kort og tegninger.

Men som et fundament under Morsø Kulturmiljøatlas ligger en kortlægning og en beskrivelse af 30 værdifulde kulturmiljøer og en registrering og vurdering af cirka 8.200 bygninger på Mors opført før 1940. Beskrivelsen af disse bevaringsværdier er tilgængelig i databasen, som står til rådighed for borgerne, kommunen og andre med interesse for kulturarven i by og på land.

Morsø Kulturmiljøatlas består med andre ord af tre elementer: bogværk, hjemmeside og database.

Et kulturmiljøatlas giver et overblik over de kulturhistoriske bevaringsværdier, både helheder og enkeltelementer i et område. Atlasset indeholder en beskrivelse af kommunens værdifulde kulturmiljøer og bebyggede strukturer samt en nøjere beskrivelse af alle enkeltbygninger opført før 1940.

Den trykte udgave af kulturmiljøatlas indeholder fire afsnit, som skildrer naturen, landskabet, kulturhistorien og bebyggelsen. I afsnittet om naturen er hovedvægten lagt på de geologiske forhold. I beskrivelsen af landskabet fortælles om landskabets elementer og udviklingstræk, sådan som de umiddelbart ses og opleves. Øens kulturhistorie beskrives fra oldtid gennem vikingetid, middelalder, udskiftningstiden, andelstiden og industrialiseringen frem til i dag. De arkitektoniske kvaliteter på Mors beskrives i et selvstændigt afsnit. Det drejer sig bl.a. om bebyggelsesmønstre, dominerende bygninger og vigtige elementer i bebyggelsen på øen.

Grundlaget for en del af arbejdet med Morsø Kulturmiljøatlas er en analyse af øens mest karakteristiske tidsepoker, landskabstyper, temaer og emner. Her er eksempelvis kysten, agerlandet og ådalene spændende landskabstyper. Fiskeri og søfart, landbrug og bebyggelse, industri, tro og skik samt Nykøbing købstad er vigtige temaer på Mors. Desuden præsenteres en række emner og lokaliteter, som ligger til grund for den endelige udvælgelse af de 30 værdifulde kulturmiljøer på øen.

Kulturmiljøer er afgrænsede sammenhængende kulturhistoriske helheder, som består af flere enkeltelementer, der viser særligt interessante træk af den samfundsmæssige udvikling. De kan fortælle en historie eller om sider af en historie. Beskrivelsen af de 30 kulturmiljøer udgør hovedparten af det trykte atlas. Kulturmiljøerne er højest forskelligartede og omfatter eksempelvis det lille færgeløje ved Næs Sund, det

store inddæmmede område ved Erslev Kær, de gamle gravhøje i Legind Bjerge, de nyere etageblokke midt i købstaden og det aktive molerværk ved Hesselbjerg.

Byggeskikken på Mors er beskrevet, og dette afsnit hænger sammen med en sammenfatning af de bevaringsværdier, der kan udtrækkes af arbejdet med Morsø Kulturmiljøatlas. Atlasset indeholder i den forbindelse en beskrivelse af hvert sogns bygningsmæssige bevaringsværdier. Ved hjælp af kort kan man orientere sig om hver enkelt bygnings bevaringsværdi.

Sidst men ikke mindst kommer kommunens og følgegruppens anbefalinger om udvikling og sikring af værdifulde kulturmiljøer og bevaringsværdige bebyggelser fremover på Mors.

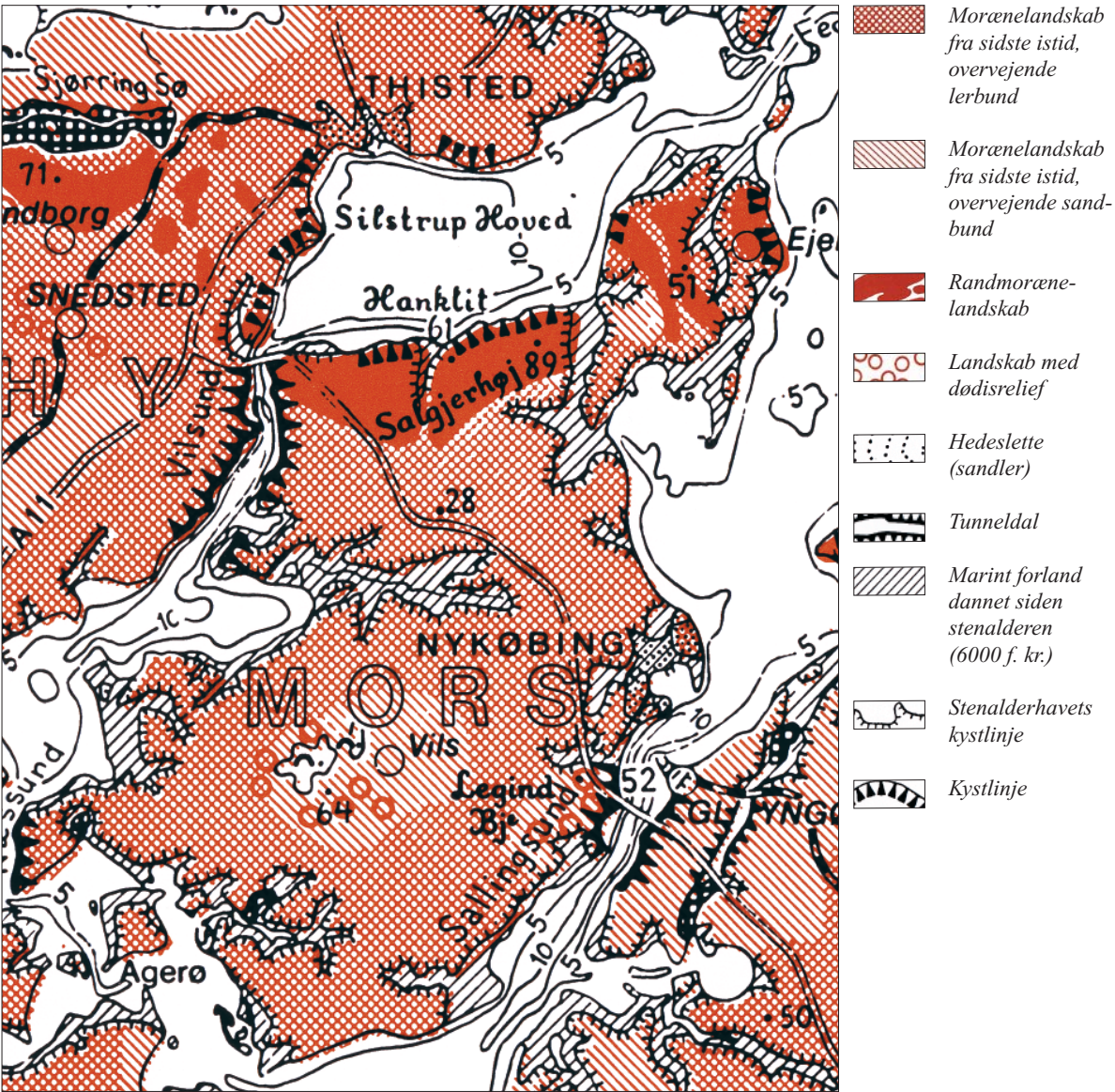
Kulturmiljøatlas giver med andre ord et billede af, hvordan kulturarven ser ud i dag. Hvordan den skal se ud fremover er derimod en politisk beslutning. Atlasset kan derfor bruges som et værktøj i kommunens planlægning og i den daglige sagsbehandling til at sikre værdierne fremover. Og det er en opgave, som også kalder på borgernes medvirken. Endelig kan atlasset give oplysninger om mange spændende oplevelser og udflugtsmål på Mors.

Den opmærksomme læser vil i atlasset opleve enkelte tilfælde af en anden stavning af stednavne end den nu gængse. Forklaringen er, at stednavne i Morsø Kulturmiljøatlas skrives som i J.P. Trap “Danmark”, 5. udgave.

Landskabsformerne

På Hanklits klinter blottes molerlagene, men også flere andre steder på Mors kan man se de mange moler- og askelag. Her fortælles der om millioner af års plante- og dyreliv. Foto: S. Andersen i "Geologisk set. Det Nordlige Jylland". Red. S. Andersen og S. Sjørring. Geografforlaget og Skov- og Naturstyrelsen.

Landskabsformerne på Mors (efter Per Smed, 1979, Geografforlaget).

I den første del af sidste istid, for cirka 100.000 år siden, var hele Mors dækket af is. Der var ikke tale om en jævn fremadgående bevægelse. Isen bevægede sig frem og tilbage, når den smeltede. Ismasserne har i deres bevægelse frem mod hovedopholdslinjen (den nordlige del af opholdslinjen var mellem Viborg og Bovbjerg i vest) jævnet bakker og skåret allerede eksisterende dale dybere og bredere. Det er den samme proces, der har fundet sted i det meste af Danmark, og store dele af Mors opleves derfor som et typisk dansk, småbakket landskab. På Nordmors har det vældige tryk fra den tykke iskappe presset undergrunden op i bakkeformationer, der ved kysterne fremstår som høje klinter. Bakkedragene og klinterne giver et efter danske forhold meget dramatisk landskab.

Syd- og Midtmors

Da isen begyndte at smelte bort, blev de store mængder af materiale, som havde været indlejret i isen, efterladt som en såkaldt bundmoræne, og frem dukkede et bølget eller småbakket landskab. Det sydlige Mors er et sådant bundmorænelandskab. Bundmorænen hviler oven på smeltevandsaflejringer fra den foregående istid. Bundmorænen består af lerjord, de underliggende smeltevandsaflejringer af sand, grus og sten.

Da isen var smeltet, lå der store klumper af is tilbage, som efterhånden blev overlejret med det sand og grus, der var transporteret med smeltevandet fra den bortsmeltende is. De tilbageblevne isklumper kaldes dødis, fordi de i modsætning til isen i den sammenhængende ismasse ikke var i bevægelse. Efterhånden, som isklumperne smeltede, opstod der huller i terrænet – dødishuller. På Mors findes der et sådant dødislandskab under og omkring Sønder Herreds Plantage. Det er ikke særligt synligt, men kan ses som små vandhuller og moser inde i plantagen.

Det nordlige Mors

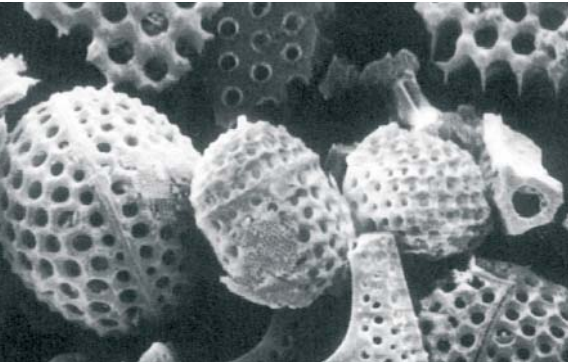
Isen smeltede ikke bort i et jævnt tempo. I en periode standsede den langs en linje, der dækkede det nordlige Mors. Selvom klimaet set i et større perspektiv stadig blev mildere, forekom der alligevel klimasvingninger, der gjorde, at ismasserne i flere omgange på ny voksede frem.

De voldsomme kræfter, det tryk og træk en kilometer-tykk iskappe kan udløse, rev store partier af det underliggende materiale op og pressede det op foran isranden som rækker af bakker – såkaldte randmoræner. Det er disse gentagne isfremstød, der har dannet de parallelle bakkesystemer, som giver Nordmors karakter. Feggeklit er dannet på den måde.

Materialerne, der er skubbet op fra de dybereliggende formationer, er dækket af materiale, der har været transporteret inde i isen. Derfor er det allerøverste jordlag i randmorænelandskaberne ikke væsentligt anderledes end i bundmorænelandskabet.

Stenalderhavet

Da landskabet blev lettet for trykket af den kilometer-tykk iskappe, begyndte det at hæve sig. Det nye landskab henlå som tundra, og vand og vind begyndte at slide på overfladen. Eksisterende kløfter og dale blev skåret dybere, og der dannedes nye kløfter i bakkedragene.

Øverst: Foto af kiselalger. Fra bogen “Moleret på Mors”.

Nederst: Del af Tarpon fisk, et af de talrige fine fossiler fra moleret på Mors.

Da de nordligere liggende ismasser efterhånden også smeltede, steg havspejlet, og de tidligere store, sammenhængende landområder blev oversvømmede, fordi havet steg hurtigere, end landet hævede sig. Geologerne kalder det Litorinahavet. En mere populær betegnelse er stenalderhavet, fordi det er fra denne periode, vi har de første spor efter menneskelig bosætning i det nye landskab.

Stenalderhavet dannede fjorde langt ind i det, der i dag er Mors. Det nordligste Mors og Feggeklit lå som øer for sig selv, og det midterste og sydlige Mors var næsten skilt af en fjord i den lavning, hvor Lyngbro Bæk løber i dag.

Men landhævnningen fortsatte. Efterhånden kom de tidligere kystklinter til at ligge tilbagetrukket fra fjorden, og vand og vind glattede de stejle sider ud, og smelte- og regnvand skar furer i klinterne. Det ses for eksempel ved Sundby og ved Skibsted Strand, hvor de gamle klinter nu står som markante bakkedrag bag den hævede havbund. Fjorde blev tørre, og Mors kom igen til at hænge sammen. Den gamle havbund, der nu ligger som store, flade områder op mod stenalderhavets kyster, er vist som “marint forland” på kortet med istidslandskabet.

Kortet illustrerer højdeforskelle i landskabet på Mors. Det er tydeligt, at landskabet på Nordmors er præget af høje partier.

Under overfladen

Moleret

Ved Hanklit kan man se strukturen i de materialer, som isen under istiden havde revet op. Det er stærkt foldede strukturer, der består af moler og vulkansk aske. Moleret er dannet i et hav, der dækkede området for mere end 50 millioner år siden. Det består af mikroskopiske kiselalger, der har levet i havet. Efterhånden som algerne døde, sank de ned på havbunden.

Processen har forløbet over flere millioner år. Klimaet og havmiljøet har skiftet mange gange i den periode, hvor leret blev aflejret. I nogle perioder har der været smådyr på havbunden og i andre ikke. Det har betydet, at der er to forskellige typer moler. En der består af meget fine og velordnede lag, og en der er strukturløs, fordi havbunden er blevet gennemgravet af smådyr. Mens kiselalgerne aflejredes, lå der aktive vulkaner i Nordatlanten. Når de var i udbrud, spredtes asken vidt omkring. I havdækkede områder sank asken til bunds. I moleret ses asken som mørke striber.

Mens ler- og askelagene ifølge sagens natur har ligget vandret, da de blev dannede, har isen, da den rev lagene løs og skubbede dem op, foldet og presset lagene. De voldsomme foldninger af ler- og askelagene kan ses i klinterne og i molergravene, hvor henholdsvis fjorden og mennesket har blotlagt bakkernes indre.

Der har levet andre organismer i det hav, hvor kiselalgerne blev aflejrede. Ligesom algerne sank de også til bunds, når de døde. Der kan derfor findes aftryk af fugle, insekter, snegle, skaldyr, fisk og planter indlejret i moleret. Eksempler kan ses på Molermuseet på Nordmors.

Kalken

Kalklagene, der ligger dybt i undergrunden under Mors, er også havaflejringer. Men de er ældre end moleret og dannet for mere end 60 millioner år siden. Kalken er skaller fra mikroskopiske alger. Ved Erslev og Frøslev befinder kalken sig ikke dybt i undergrunden, men forekommer helt oppe ved jordoverfladen. Det skyldes endnu ældre havaflejringer. Ca. 200 millioner år før det hav, hvor de kalkholdige alger levede, havde der været et ældre, meget saltholdigt hav. Det er på et tidspunkt tørret ud, og saltet har ligget som tykke aflejringer på den tidligere havbund. Ovenpå disse lag er der i et nyt hav aflejret kridt, der ligesom kalken er nedbrydningsprodukter efter kalkholdige alger. Kalken er så efterfølgende blevet aflejret ovenpå kridtet. I efterfølgende perioder er kridt og kalkforekomsterne blevet overlejret af forskellige lerlag.

Da salt er plastisk, vil det bevæge sig, hvis det udsættes for tryk. Omkring Erslev og Frøslev har saltet været under så stort tryk, at det begyndte at bevæge sig opad. Derfor dannedes der en såkaldt salthorst. De overliggende lag blev skubbet til siden eller op, og er blevet gnavet væk under de efterfølgende istider. Til sidst er kalk- og kridtlagene kommet helt op til overfladen. Kalkformationen har to toppe under jordoverfladen, en ved Erslev og en ved Frøslev. Dalen ved Lyngbro Bæk ligger i lavningen mellem de to underjordiske toppe. Kalk- og kridtlagene kan ses i den gamle kalkgrav ved Erslev, hvor der op til midten af forrige århundrede blev indvundet kridt og kalk. Meget af graven er siden fyldt op.

LANDSKAB

Landskabets elementer og udviklingstræk

Set fra Feggesundvej markerer landbrugslandet sig med læhegn, spredte gårde og store marker.

Landskabsbilledet er en kombination af landskabs-elementer som terrænformer, vandområder, skove, naturområder, råstofindvinding, dyrkede arealer, bebyggelse og anlæg. På Mors er det grundlæggende karaktertræk bestemt af terrænformerne og vandet, hvilket har skabt det storbakkede landskab mod nord, det småbakkede landskab mod syd og med fjorde og havområder som afgrænsning af hele øen.

Gårdene og landsbyerne ligger jævnt fordelt langs det tætmaskede vejnet. Ensartetheden brydes af kirkerne og de nye, store anlæg fra vores tid: vindmøllerne og storlandbrugen produktionsbygninger. Fugtige enge og overdrevsarealer, der ikke længere udnyttes landbrugsmæssigt og derfor gror til, bryder stedvis de ellers skovfattede landbrugsflader. Hist og her indgår fortidsminder, småbevoksninger, diger og hegn stadig i dette mønster.

Bebyggelse og bosætning

Fra de tidligste tider ses gravhøje. Der har ligget gravhøje jævnt fordelt over hele øen, hvor skovene er blevet ryddet og jorden inddraget til dyrkning og græsning. I dag er de først og fremmest at finde på de arealer, der ikke har været dyrket i nyere tid, dvs. bakke- og dragene på det nordlige Mors, de tidligere hedearealer i og omkring skoven og plantagerne ved Legind og ved Sønder Herreds Plantage.

I jernalderen har der været bebyggelse i form af landsbyer over næsten hele øen. Det mønster har holdt sig til i dag, hvor landsbyerne med få undtagelser ligger de samme steder som vikingetidens landsbyer, dvs. jævnt spredt i det dyrkede landskab, hvor landsbyerne som hovedregel ligger centralt i deres ejerlav. Undtagelserne er de nye servicebyer, der er opstået i tilknytning til det mere moderne vejnet. Det drejer sig om Øster Jølby, Vils og Centrum, der alle er opstået omkring vejkrøds, samt ikke mindst Nykøbing.

Ved landsbyfællesskabets ophør mellem 1790 og 1810 blev mange gårde flyttet ud fra landsbyerne, og landskaberne mellem landsbyerne blev udfyldt med de udflyttede gårde. I forbindelse med gårdenes udflytning blev der også gennemført oprettelse af husmandsbrug, for det meste i ejerlavens udkant og sjældent på de bedste jorder. Et nyt mønster tegnede sig i hvert ejerlav med bykerne, gårde, huse, veje, nye dyrkningsskel, hegn og diger.

Få tiår senere begyndte et systematisk opkøb og udstykning af næsten alle godser på øen. Her blev der oprettet husmandsbrug, ja ligefrem husmandskolonier. Det ses særligt tydeligt ved Blistrup Mark, Nygårds Mark lidt nordøst herfor og omkring Ullerup. Husmandskolonierne er kendetegnet ved, at de små bygningsanlæg ligger tæt på række ud mod den samme vej.

Landsbyerne, gårdene og husmandsbrugene lå og ligger spredt ud over al dyrkbar jord. Dvs. uden anden systematik end, at de ligger der, hvor jorden kunne dyrkes, men hegn og diger er i stort omfang forsvun-

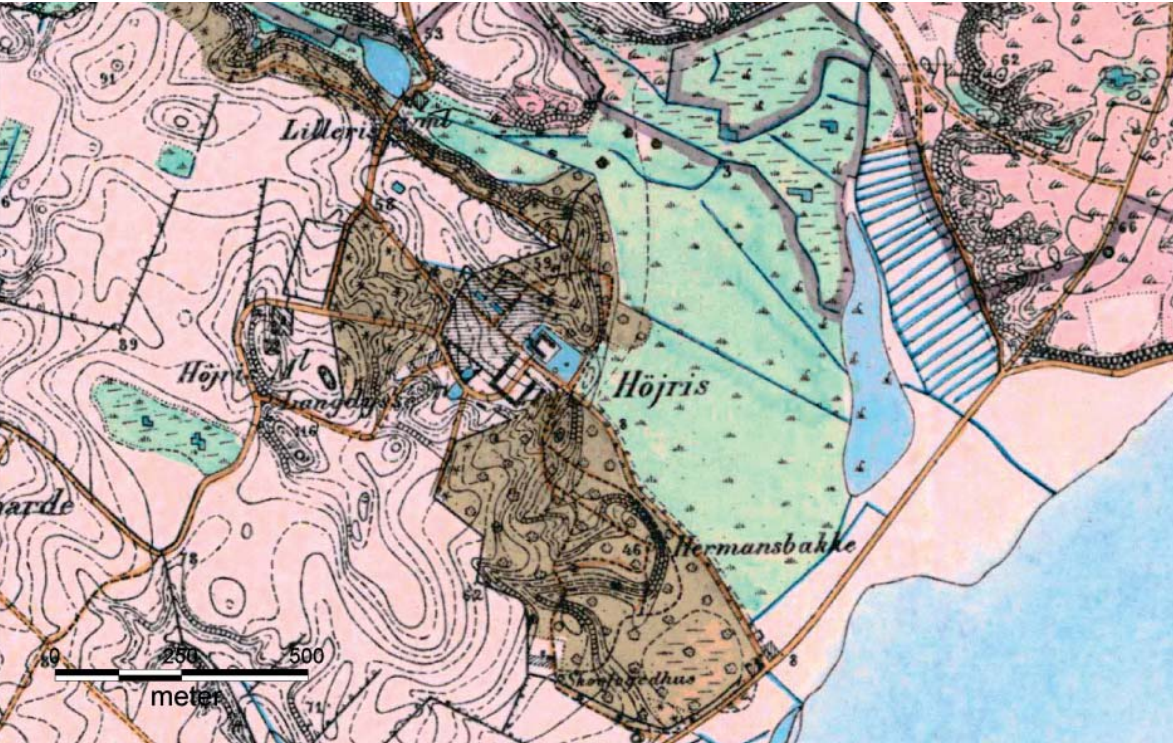
det. I dag adskiller de oprindelige landsbyer og de nyere servicebyer sig ikke væsentligt fra hinanden rent synsmæssigt. Det skyldes, at hullerne, der opstod i landsbybebyggelsen ved gårdenes udflytning, efterhånden er blevet fyldt ud med anden bebyggelse – boliger, butikker og værksteder. Landsbyerne er også vokset ud over deres oprindelige rammer – og væksten har ikke været landbrugsbyggeri. De gårde, der i nogle landsbyer stadig er bevaret, er derfor omkranset af anden bebyggelse og er ikke eller kun i få tilfælde med til at præge bybebyggelsen.

Mens Blistrups hovedbygning er det eneste tegn på, at der har ligget en herregård, er der stadig så stort et jordtilliggende til Ullerup, at man fornemmer herregårdslandskabet. Ullerup ligger omgivet af store marker, og fra selve gården er der langt til den nærmeste bebyggelse, bortset fra den række husmandssteder, der tidligere er udstykket fra gårdens jorder. Langt de fleste herregårde, eller det, der er tilbage af dem, ligger i tilknytning til store græsningsarealer. Herregårdene har også haft store tilliggende af agerjord. Men det ses ikke så tydeligt i dag.

Husmandskolonierne Blistrup Mark og Bjørnsager ligger i lange, lige rækker med en forholdsvis tæt bebyggelse, som orienterer sig mod landevejen.

LANDSKAB

I 1790'erne var skoven på Mors trængt så meget tilbage, at der kun var skov ved Højris. Det gamle generalstabskort giver et indtryk af skovens udstrækning ved Højris i den sidste halvdel af 1800-tallet.

Herregårdene er imidlertid ved at få deres afløser som dominerende bygninger og elementer i landbrugslandet. Strukturændringerne i landbruget har betydet, at stadig færre landbrug er i drift. Jorderne er blevet købt op og lagt sammen under de stadigt voksende husdyrbrug, specielt svinebrug. Markerne bliver lagt sammen og skel udviskes. De nye bedrifters bygninger antager helt andre dimensioner end forrige århundreders landbrugsbyggeri. Produktionsbygningerne er mange gange større, og de tilknyttede anlæg i form af siloer bliver stadig mere markante i landskabet.

Vindmøllerne, der står spredt over det meste af øen, er også nye, markante landskabselementer.

Ager, eng og strandeng

Den lerholdige bundmoræne på Mors er god agerjord, og al jord, der kunne tages under plov, er blevet det. De dele af den hævede havbund, som har været for fugtige til at kunne bruges umiddelbart, er blevet indiget og afvandet. Af de større pumpelag kan nævnes pumpelaget nordøst for Sillerslev på sydøst-øen, området omkring Lyngbro Bæk, der adskiller det nordlige og sydlige Mors, og Frostkær nordøst for Flade.

Foldningsmønstrene i en af molerværkets grave.

De lavbundede fjordarme, bl.a. ved Tissingvig og Legind, er blevet afvandede. Legind Vejle er dog i slutningen af 1980'erne blevet genskabt som naturområde. Øens eneste større sø, Hundsø, som lå mellem Ejerslev og Sejerslev, blev også tørlagt.

De arealer, der ikke kunne bruges til dyrkning, er blevet udnyttet til græsning. Det drejer sig først og fremmest om den tidligere havbund fra stenalderhavet, der i dag ligger som strandenge, de gamle kystskrån timer ned mod strandengene, men også de stejleste bakkestrøg i forbindelse med randmorænerne på nord-øen og smeltevandsaflejringerne i Legind-Højris området. En del af områderne, f.eks. ved Flade og ved Legind, har været hede og har været benyttet til bl.a. græsning. Der findes stadig rester af heden i de markante slugter i Legind Bjerge Plantage. Her forsøger man at opretholde lyngen ved hjælp af græsning.

Efterhånden som det ikke længere er rentabelt at have kvæget på græs, er udnyttelsen af strandengene ved at ophøre og i stedet for at være græsdækkede, invaderes de af tagrør og buske. Det samme sker efterhånden med arealer i en del af pumpelagene. Når jord afvan-

En af de gamle kridtgrave ved Erslev.

des og dyrkes, sætter den sig og bliver på ny fugtig. Grøfterne kan selvfølgelig uddybes, og der kan sættes stærkere pumper på. Men på et eller andet tidspunkt bliver det urentabelt, og driften ophører på mange af arealerne.

Skov

De skove, der i den tidlige stenalder dækkede hele Mors, begyndte at forsvinde, da agerbruget vandt frem. Man har fældet skovene for at få dyrkningsjord og for at få brænde og bygningsmaterialer. I 1790'erne var den eneste skov, der var tilbage, skoven ved Højris. Omkring år 1900 plantedes imidlertid plantager på de sandede og grusede smeltevandsaflejringer på syd-øen – Sdr. Herreds Plantage og Legind Bjerge Plantage. Der er også en række mindre plantager i randmorænebakkerne på Nordvest-Mors. Mens de gamle skove omkring Højris har et stort islæt af løvtræ, er plantagerne domineret af nåletræsbevoksninger.

Råstofindvinding

Smeltevandsaflejringerne under og omkring Sdr. Herreds Plantage har siden midten af forrige århundrede været udnyttet til grusgravning, og store dele af området syd for plantagen er blevet gennemgravet. De gamle grusgrave ses tydeligt, når man passerer på vejen syd for plantagen. Gravningen har hidtil været koncentreret til området mellem Næssundvej og plantagen, men man er begyndt at indvinde grusforekomsterne under plantagen. Efter endt råstofindvinding er dele af de gamle grusgrave taget i brug som losseplads. I dag anvendes de dog kun som fyldplads og deponi for muslingeskaller.

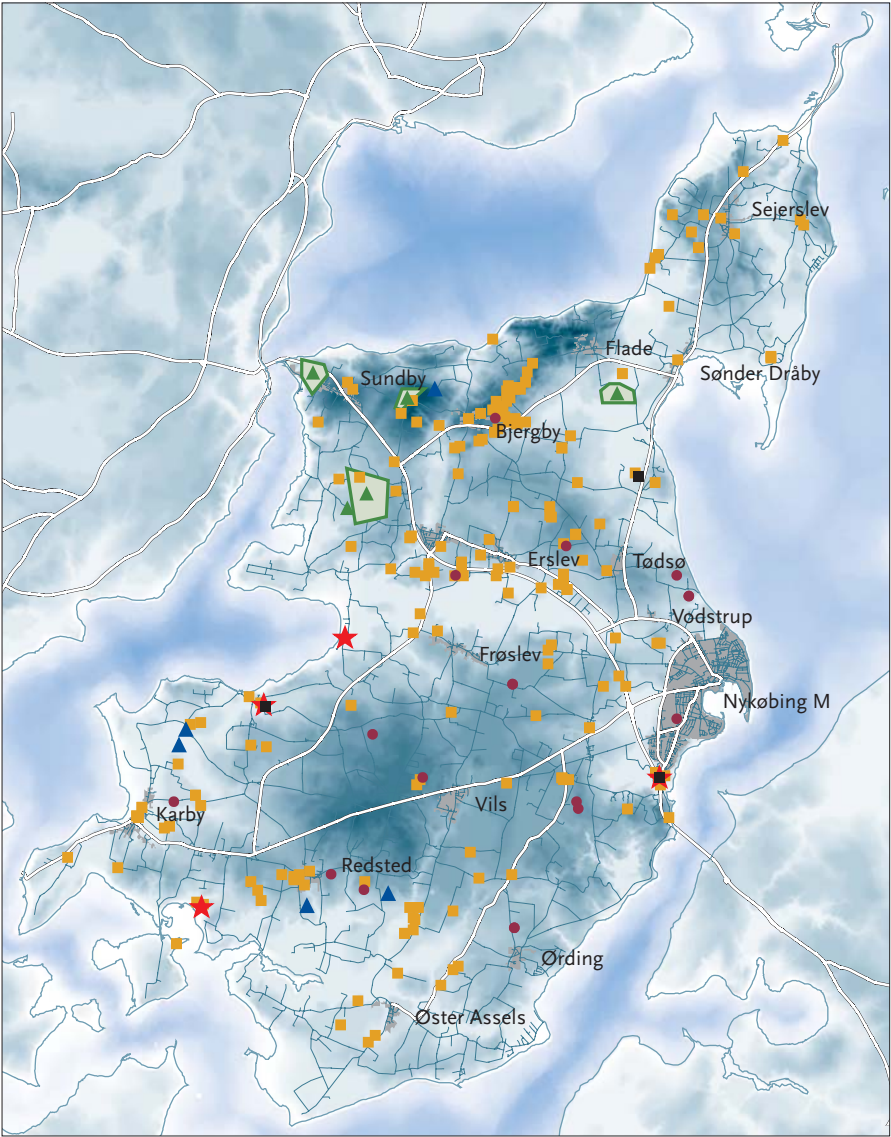
Brændt moler har fremragende isoleringsegenskaber. En egentlig industriel udnyttelse startede i begyndelsen af 1900-tallet. I begyndelsen var der en del små teglværker, men i dag er der kun et selskab, som indvinder og forarbejder moler.

Da moler forekommer som flager, der er foldede og pressede af isen, er de forekomster, det kan betale sig at udnytte, meget koncentrerede. Molergravene adskiller sig derfor fra grusgravene på den sydlige del af øen ved at være smalle, langstrakte huller. De dybe grave med de stejle sider og Skamol's molerværk sætter et stærkt præg på landskabet på den nordlige del af Mors. De markante foldningsmønstre, hvor moler- og askelagene snor sig op og ned, kan derfor ikke kun ses ved kystklinerne, men også i molergravene. De flotte formationer tiltrækker mange turister.

Kalken ved Frøslev og Erslev har været udnyttet, siden man opdagede fordelene ved at kalke agerjorden. Kalkindvindingen er nu ophørt, men man kan stadig spore en række gamle grave nord for byen. Den yngste og største, som ligger sydvest for Erslev, blev efter kalkindvindingens ophør i en periode brugt som fyldplads. Kalkovnen, der står i den nordlige udkant af Erslev, er bevaret, mens kalkovnen ved Frøslevvang er i forfald.

KULTURHISTORIE

Oldtid og vikingetid

Kortet viser bebyggelse og bosætning i jernalder og vikingetid på Mors

- Agersystemer
- Agre
- Bopladser
- Grave og gravhøje
- Veje, herunder hulveje
- Bygninger og bygningsværker
- Landingspladser

Ravøkse, Tragtbæger-kultur, fundet på Ejerslevvang.

Dragesmykke, støbt i bronze, fra 600-tallet, fundet ved Dalgård, Faarup, 2004. Under Dalgårds marker gemmer sig en stor landsby fra jernalder og vikingetid.

I de første årtusinder af jægerstenalderen var Limfjordslandet, som det øvrige Danmark, en del af et større, sammenhængende landområde. Som følge af den stigende vandstand i haven mellem 7000 og 6000 f. Kr. blev Limfjordsområdet omdannet til et vandfyldt landskab med talrige småøer, dybe fjorde og åløb. Først da blev Mors en ø med den kontur, vi kender i dag.

Gennem jægerstenalderens mange årtusinder ændredes klimaet og landskabet radikalt, fra et koldt klima med lav tundravegetation ved istidens ophør til et varmere skovdækket fjordland omkring 4000 før Kristi fødsel. De ældste spor efter menneskers aktivitet er to pilespidser fra den sydlige del af øen. Først mod jægerstenalderens slutning kendes et stort antal bosættelser og køkkenmøddinger langs stenalderhavets kyster. De næringsrige fjorde og vige og den tætte skov udgjorde livsgrundlaget for jægerne. Vandstanden var højere, i dag viser kærstrækningerne og skrænterne mod engdragene, hvor fjordarme og vige engang skar sig ind i øen og delte den i flere småøer og holme.

Først med agerbrugets indførelse for omkring 6000 år siden begyndte morsingboerne at sætte præg på landskabet. Skoven blev fældet for at skaffe plads til de første dyrkede arealer, men det var de ændrede begravelsesritualer, der satte sig blivende spor. Fra denne tid kendes øens eneste bevarede jættestue ved Tus-

bjerg på Ørndrup Mark, og fra Legindområdet kendes to langhøje.

Mod bondestenalderens slutning, i stridsøksetid og dolktid, blev fortsat bygget høje. De var små og lave, og en stor del af dem er senere forsvundet, men talrige enkeltfund vidner om en tæt bosættelse i den sene del af bondestenalderen.

Fra den ældre bronzealder kendes en lang række fornemme gravfund. Der blev fortsat bygget gravhøje, mange af betydelig størrelse. Højene lå ofte flere samlet på markante punkter i landskabet, synlige vidner om. Mod slutningen af ældre bronzealder ophørte det store højbyggeri. På Mors kendes ialt omkring 1500 gravhøje. Hovedparten er, bl.a. som følge af den intensive dyrkning af øens frugtbare jord, gennem århundreder mere eller mindre forsvundet.

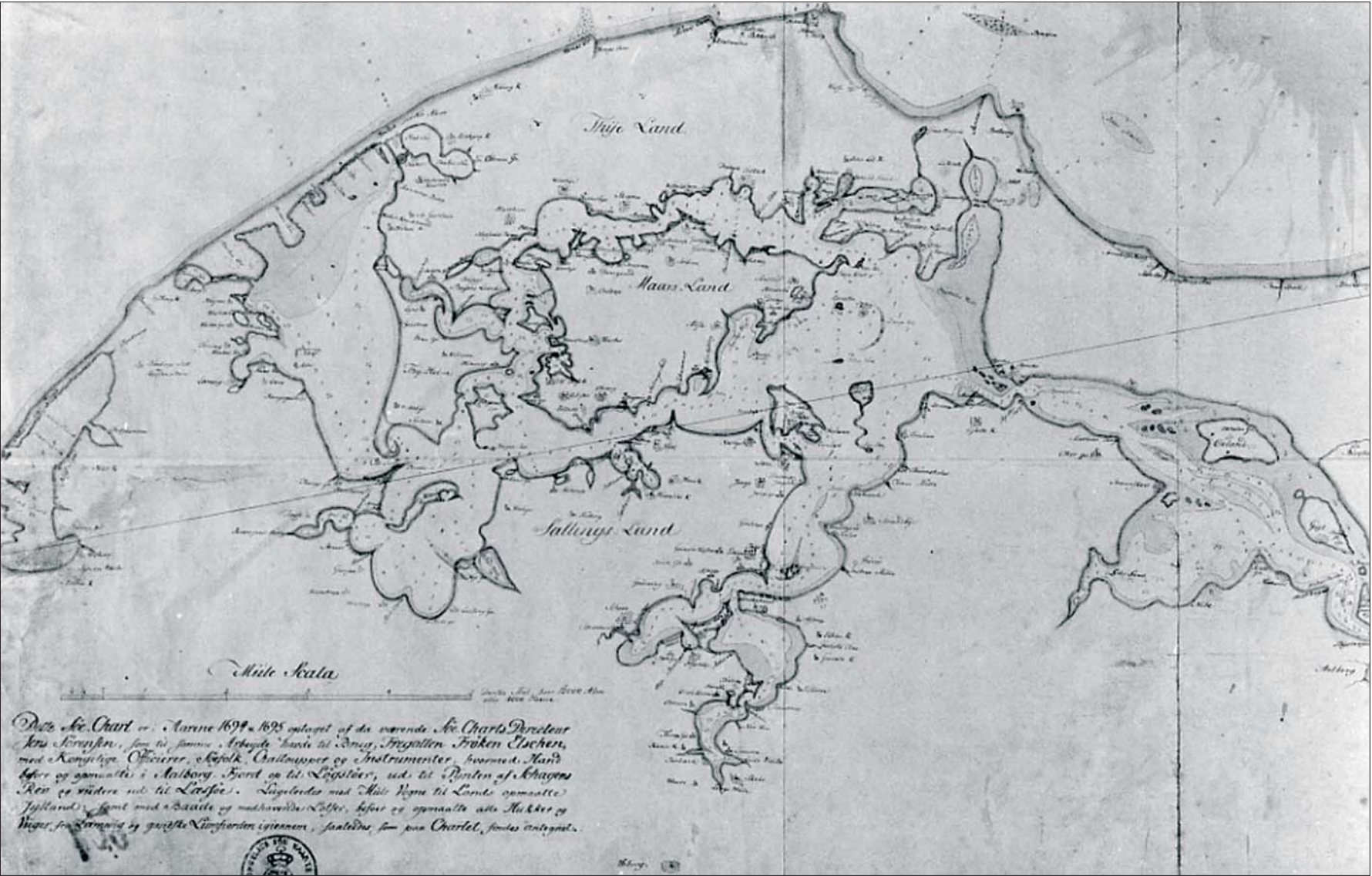
I århundrederne op mod Kristi fødsel, i ældre jernalder, blev de spredtliggende gårde samlet i større landsbysamfund. Husene blev konsekvent indrettet med beboelse i den vestlige del og ofte omhyggeligt stenlagt stald i den østlige del. På Mors findes nogle af de fineste eksempler på denne byggeskik. Jernalderlandsbyerne blev typisk anlagt på skræningerne ned mod større engdrag, hvor der var mulighed for både at dyrke jorden, høste høg og lade kreaturerne afgræsse de frugtbare enge. I tiden omkring Kristi

fødsel lå landsbyerne tæt over hele øen, hvilket vidner om et veludviklet og velfungerende landbrug. Fra yngre romersk jernalder kendes nogle af øens rigeste gravfund.

Omkring år 700 dukkede en række små anløbspladser op langs kysterne. Nogle af disse pladser udviklede sig i de følgende århundreder til større, velfungerende landsbyer med vidtstrakte handelsforbindelser til det engelske, norske og sydvestsvenske område. I vikingetiden oplevede øen en storhedstid. Mors lå centralt placeret midt i en af periodens mest betydningsfulde samfærdselsårer, Limfjorden. Fra øens nordspids er der kun 30 km til vikingetidens største ringborg, Aggersborg. Vikingetidens store landsbyer ligger gemt under de dyrkede marker, men hist og her vidner en lille stump bevaret hulvej ned mod fjorden om forudoms storhed. Omkring år 1000 skete en ændring i byggemåden, idet tørv nu ofte blev anvendt som byggemateriale til afløsning af træ, som formentlig har været en mangelvare. Byggeskikken kan være en følge af kontakterne til det nordatlantiske område. Limfjorden var en del af Knud den Stores Nordsøimperium, for eksempel fortæller sølvmonter præget i Oxford og Totnes, fundet i Tæbring, om tætte forbindelser til de britiske øer. Udover kystbyerne kendes en række landsbyer samt en række rigt udstyrede ryttergrave fra denne periode.

KULTURHISTORIE

Middelalder samt 1500-1750

Mors “inden fire Sunde”. Søkort opmålt og tegnet af senere søkortdirektør Jens Sørensen i 1695. På kortet ses også de besværlige grunde ved Løgstør og den ubrudte Aggertange.

Den oversøiske transport blev fra 1000-tallet besværet af tilsandingen af adgangen til havet mod vest. Landbrugsprodukter blev eksporteret og udvekslet med de råvarer, øen var fattig på som tømmer og jern. Handelen over land blev udbygget: Stude- og hesteopdræt til eksport blev en meget vigtig del af øens næringsliv. Ål og sild blev også eksportvarer. Denne del af trafikken gik over færgestederne. Præcis hvornår de er oprettet vides ikke, men de var der alle i middelalderen og hørte da under Kronen. Mors føjede sig til det vesteuropæiske område, der er præget af søfart, handel og industri, med center i Nederlandene – i modsætning til de østdanske landsdele, der prægedes af større godser, sletter, korndyrkning og livegenskab, i lighed med det øvrige Østeuropa.

I løbet af 1200-tallet blev Nykøbing anlagt på kongens strandeng omkring Helligåndsåens udløb i den beskyttede naturhavn. De følgende 100 år voksede byen og overtog en kirke, der oprindeligt havde været sognekirke for landsbyerne Venners, Vettels og Rolstrup, der alle blev nedlagt før 1400. Nykøbing fik i 1400-tallet ikke blot sine købstadsprivilegier bekræftet, men også tillagt Vettels jorder som bymarker, i alt 800 tønder land.

1100-tallet og første del af 1200-tallet blev præget af et meget stort kirkebyggeri på øen. Her blev opført 30

kirker, i senmiddelalderen fulgte yderligere to. Kirkerne lå usædvanligt tæt i sammenligning med det øvrige Danmark. I samme periode fik sogneinddelingen sin form. Sognegrænserne fulgte de gamle vandløb og vådområder. På samme måde delte Lyngbro Bæk øen i to og skabte dermed grænsen mellem de to herreder. Fra omkring 1369 blev johanniterklosteret for St. Johannes og Maria Magdalene anlagt på Dueholm, lige uden for Nykøbing. Hertil lagdes på et tidspunkt landsbyen Venners jord. På Dueholm blev bl.a. opført en stor kirke og drevet latinskole og hospital.

Fra 1100 til 1400 stammer også et stort antal voldsteder. De lavadelige slægter var af stor betydning for området og var også knyttet til kirke- og klosterbyggeri. Også kongen havde i middelalderen gods på øen, bl.a. overtog han det Skarpenbergske gods, herunder det store Lund gods. Ved Reformationen 1536 overgik kirke- og klostergods til Kronen. I de følgende årtier overgik mange selvejergårde til fæste. I 1555 var antallet af selvejere i Sønder Herred 14, lig med 4 procent af samtlige, i Nørre Herred 37, svarende til 11 procent. I 1614 var der kun 30 selvejerbønder på Mors og i Fjends tilsammen. Omkring dette tidspunkt havde øen cirka 1.000 tiendeydere. Denne udvikling mod stadig større magt til Krone og Adel foregik ikke uden sværds slag og modstand fra de øvrige stænders side, men det lykkedes altså ikke at undgå den.

Efter Enevældens indførelse 1660 overgik stadig mere af krongodset til private, borgerlige godsejere. Administrativt udgjorde øen fra 1660 Dueholm Amt. Godserne blev aldrig så store som i det østlige Danmark. Øen var næsten skovløs i denne periode.

Fra perioden kendes til et ret stort antal vandmøller og efterhånden også til byggeri af vindmøller. Konge og adel havde dog monopol på disse anlæg. Også efter Reformationen blomstrede øen og byen ved handel, håndværk og søfart, men oplevede som resten af landet nedgang eller i hvert fald usikre konjunkturer og tilbagegang i befolkningstallet med 1600-tallets kriser, krige og bybrande.

Redsted Kirke omkring 1915. En af Morsøs romanske kvaderstenskirker. Redsted Kirke har i dag tårn, opført 1936.

KULTURHISTORIE

1750-1845, udskiftningstid

Ved at sammenligne dette kort med kortet på næste side kan man danne sig et indtryk af de forandringer, udskiftningstiden førte med sig. Dette kort er fra 1797, udgivet af Videnskaber-nes Selskab. Da kortet blev tegnet, eksisterede det middelalderlige vejnet stadig.

Denne periode kendes især for de store landborefor-mer og for den blomstrende handel i slutningen af 1700-tallet. På Mors blev der fortsat lagt særdeles stor vægt på kvægavlen, men reformerne satte også her sit præg på landskabet. I første omgang gennemfør-tes nye metoder, og driften blev intensiveret på ho-vedgårdsmarkerne fra 1770’erne: Driftssystemet blev omlagt til kobbelbrug, der giver en mere regelmæssig rotation. Ny jord blev brudt op og taget i brug. På en del herregårde blev indrettet mejerier, og på Ullerup et schæferi. Virketrangen gav sig også udslag i anlæg af kongerigets første fajancefabrik uden for Køben-havn, ved herregården Lund på Sydmors i 1774.

På bøndergårdene fulgte man efterhånden eksemplet. Mest markant virkede ophævelsen af bøndernes dyrk-ningsfællesskab ved udskiftningen, hvor hver gård fik sin jord samlet for sig. Udskiftningen gennemførtes på Mors fra 1779 (Ml. Jølby) til 1805 (Nr. Dråby). Overgangen til selveje fulgte i to omgange, før og ef-ter kriseårene i første del af 1800-tallet. En del gårde blev efterhånden også udflyttet fra landsbyerne. Le-

vende hegn, sten- og jorddiger med videre blev syn-lige i landskabet. Tegl- og kalkbrænderier blev anlagt, i form af små ovne, først ved de største gårde.

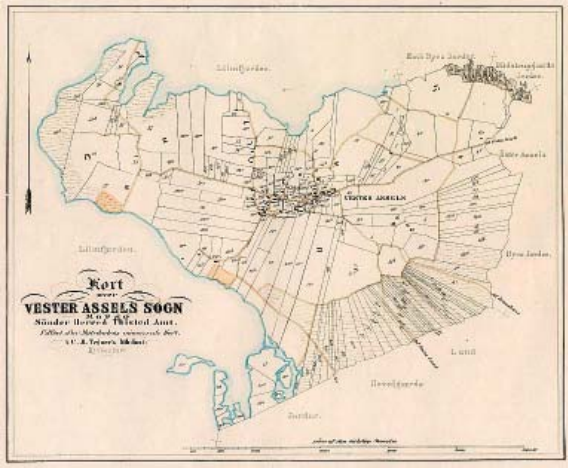
De gode handelskonjunkturer sidst i 1700-tallet faldt sammen med en forbedring af sejlforholdene over Løgstør Grunde, og det første egentlige havneanlæg vest for Aalborg blev bygget i Nykøbing i 1788. Til lands gennemførte amtmand Faye vejreformerne – amtsvejene fik deres nuværende forløb.

De gode tider varede dog kun til begyndelsen af 1800-tallet, hvor Englandskrige og statsbankerot næ-sten standsede handelen og søfarten. Men Nykøbing fandt nye næringsveje: Købstadsjorderne blev udskif-tet, dyrkningen intensiveret og mange nye afgrøder prøvet – herunder tobak. I 1818 blev byens grønne anlæg påbegyndt. Og andre steder på øen vandt ha-vebrug udbredelse, og de første træplantninger fandt sted i disse årtier. Ikke sjældent var det mænd, der havde været sydpå med stuedrifter, der bragte træer med sig hjem.

Købstadens stolthed: Nykøbings havneanlæg fra 1788 og den nyopførte toldbod fra 1841. Malet af toldbetjent Bagge om-kring 1843.

Minoreret kort over Vester Assels, trykt omkring 1860.

På kortet ses jordens opdeling, som den blev formet ved udskiftningen. De gamle diger, der ses i landskabet i dag, ligger ofte i netop disse matrikelskel.

I 1825 brød havet gennem Agger Tange, og fra 1835 var kanalen sejlbar. Nykøbings redere, købmænd og konsumtionsforvalter udnyttede de nye handelsveje til fulde fra første færd. I 1841 fik byen toldstedsret, og i 1843 overtog byen det private havneanlæg og gik straks i gang med en udbygning. Da „den store korn-salgs-periode“ (1835-1870) tog sin begyndelse, var Nykøbing parat til at deltage i aktiviteten. Man sejle-de først og fremmest på Norge, England og Hamborg/Altona. Befolkningstallet steg langsomt, men sikkert.